

CULEMBORGSE VOETNOTEN

Gesloopt maar niet vergeten

Historisch halfjaarbericht 2009-40

Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden

COLOFON

**Culemborgse Voetnoten,
nummer 40**

ISSN: 0929-1334

November 2009

Een uitgave van

‘Het Genootschap

A.W.K. Voet van Oudheusden’.

Opgericht 14 oktober 1937

Redactie J.G. Borggreve,
Y.E. Jakobs-Lommers,
H.L.F. Lagers (eindredactie).

Redactieadres

Mw. Y.E. Jakobs-Lommers

Kattenstraat 10

4101 BM Culemborg

E-mail: yvonne.jakobs@

planet.nl

Bijdragen kunnen worden
gezonden naar de redactie via
e-mail of op diskette. Auteurs
wordt verzocht zich te houden
aan de redactionele richt-
lijnen, welke zijn te verkrijgen
bij de redactie.

Vormgeving Hans Bassa
(Studio Bassa), Culemborg

Drukwerk Jacobs Repro,
Culemborg

Secretariaat Genootschap

Dhr. J.G. Borggreve

Vanghoutstraat 1

4105 HE Culemborg

E-mail: secretariaat@

voetvanoudheusden.nl

Website: www.voetvanoud-
heusden.nl

Girorekening 50 23 582 t.n.v.
Het Genootschap A.W.K. Voet
van Oudheusden. De contribu-
tie bedraagt € 15,- per jaar.
Een (vrijwillige) extra bijdrage
stelt het bestuur bijzonder op
prijs.

Teksten Stichting Kasteel-
tuin Culemborg

Foto omslag Jan A.M. Smits

Redactioneel

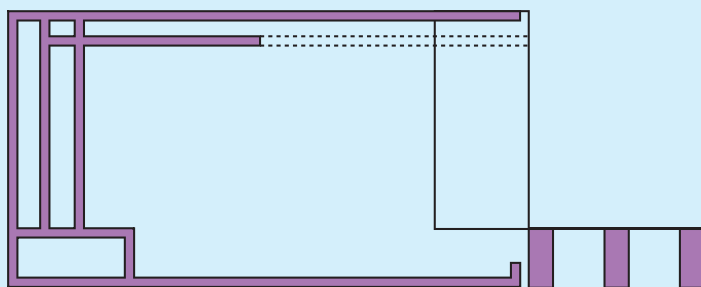
IN HET veertigste nummer van de *Culemborgse Voetnoten* wordt ditmaal aandacht besteed aan het archeologische onderzoek dat door de Stichting Kasteeltuin Culemborg (SKC) is gedaan op het terrein van het voormalige kasteel. Enige jaren geleden heeft men deze opgravingen met succes kunnen afsluiten. Niet alleen werd de plattegrond van het kasteelcomplex compleet ingetekend, maar de vondsten vertellen ook een verhaal over vele eeuwen van bewoning.

Ieder jaar richten de vrijwilligers van de SKC in museum De Groene Schuur een tentoonstelling in met steeds weer een ander thema. Dit museum is gevestigd in de voormalige fruit-schuur op het terrein, dat bij de oudere Culemborgers nog bekend staat als de ‘tuin van Wiggelinkhuizen’. In de afgelopen jaren hebben velen, waaronder talloze schoolklassen, tuin en museum al bezocht. De redactie hoopt dat met deze uitgave ook anderen hun weg hierheen zullen weten te vinden.

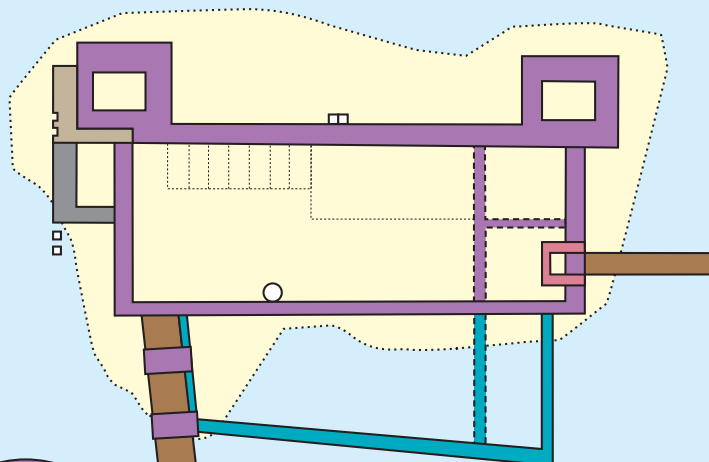

Kasteel Culemborg-Oost

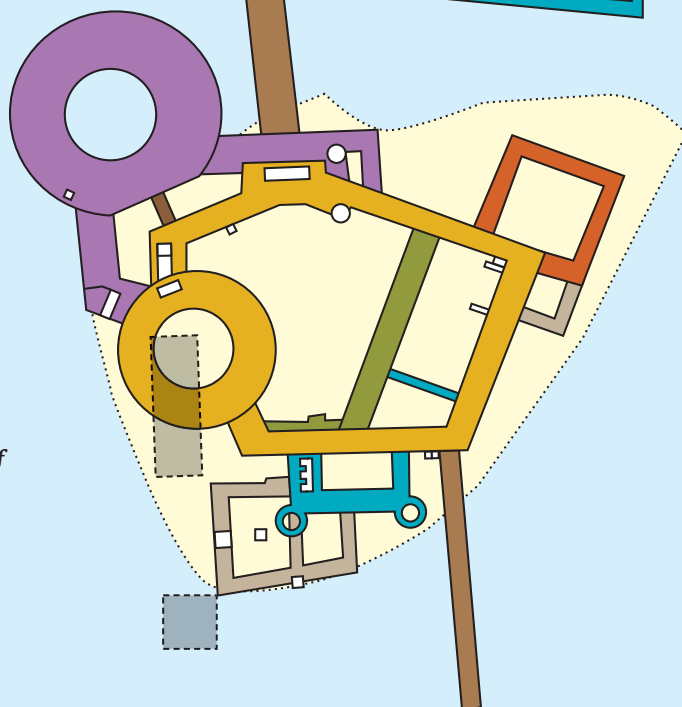
Stallen

Nederhof

Oppehof

- 10 m.
- voor 1325
 - ca. 1350
 - ca. 1370-1371
 - ca. 1390-1425
 - ca. 1490-1510
 - ca. 1525-1565
 - ca. 1575-1600
 - bruggen
 - na 1750
 - werkschuur en groene schuur

De bouwgeschiedenis van het kasteel Culemborg

Het terrein van het voormalige kasteel van Culemborg bevindt zich aan de rand van de oude binnenstad, tussen Het Voorburg, de Lange Meent en het Palumbus-terrein. In oostelijke richting heeft het zich uitgestrekt tot voorbij de tegenwoordige Bouhuysweg. Het kasteel bestond uit een complex van gebouwen, namelijk de Opperhof, de Nederhof en ten slotte een agrarisch bedrijfsgebouwencomplex, met een boerderij (het Bouwhuis) en stallen. Deze drie afzonderlijke delen van het complex waren omgeven door grachten en onderling verbonden door middel van bruggen.

Tot op de dag van vandaag is onduidelijk wanneer met de bouw van het kasteel werd begonnen. In het verleden werd vrijwel algemeen aangenomen dat de aanvang rond 1350 moet hebben gelegen. Er zijn echter aanwijzingen, in de vorm van bodemvondsten, het formaat van de gebruikte bakstenen en door dendrochronologisch onderzoek van funderingshout onder de zogeheten Witte Toren, die zouden kunnen wijzen op een aanmerkelijk vroegere datering, namelijk in de periode 1270-1280. Als eerste verrees – op een zandrug aan de oostzijde van de stad – de Witte Toren met aansluitend een vijfhoekige ringmuur, voor die tijd een bijzonderheid. Vervolgens werd, door de aanleg van een muur evenwijdig aan de zuidzijde van de ringmuur, een ‘grote Sael’ gevormd. De muren van het kasteel waren 1 tot 3 meter dik, die van de Witte Toren zelfs ca. 4,40 meter dik. Uit de vondst van eenvoudig aardewerk (eet- en drinkgerei) blijkt dat het kasteel aanvankelijk uitsluitend een verdedigende functie heeft gehad. Pas na de bouw van de Vierkante Toren, omstreeks 1360 onder heer Johan II (1347-1377), lijkt er permanent op het kasteel te zijn gewoond. Vanaf die periode namelijk wordt er ook luxueuzer aardewerk gevonden.

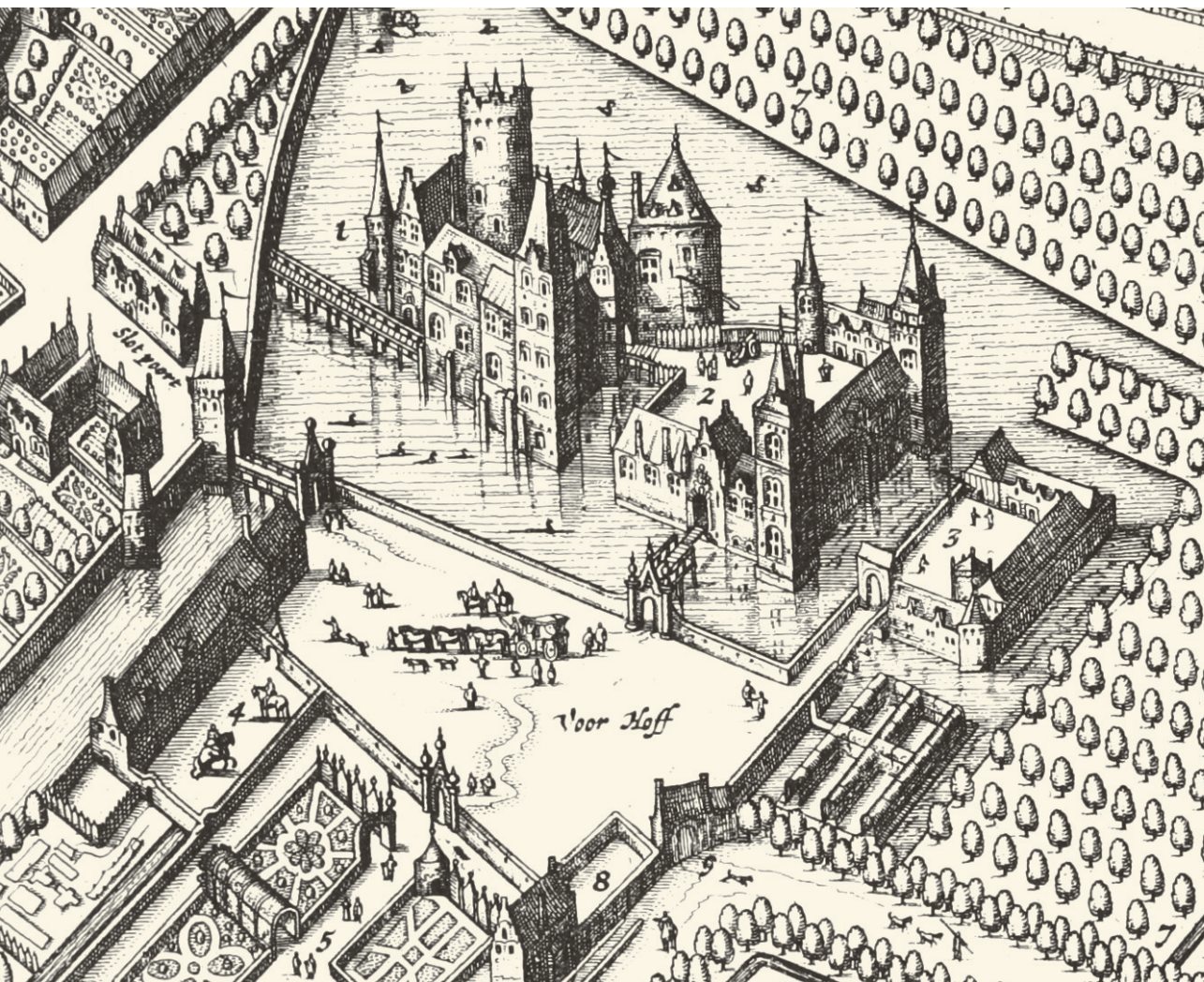
De bouw van deze laatste toren werd gefinancierd met gelden die Johan had ontvangen in ruil voor het vrijlaten van een aantal gevangenen genomen Utrechtse burgers. Van 1365 tot 1371 vermelden de stadrekeningen de voltooiing van deze toren onder supervisie van Jan van der Doem, de bouwmeester van de Utrechtse Dom. Volgens deze

rekeningen werd in 1371, toen men ‘die cappe op den toerne richtte’, bier, brood en kaas aan de arbeiders uitgereikt, dat ‘te bouwe’ werd genuttigd.

Johan II stierf in 1377 en werd opgevolgd door zijn broer Gerard I (1377-1394). Onder Gerard werd een begin gemaakt met de bouw van een tweede Ronde Toren, in de slotgracht op slechts 8 meter afstand van de Witte Toren. Het feit dat deze torens zo dicht bij elkaar lagen, lijkt op het eerste gezicht niet logisch. Deze situatie kan slechts worden verklaard door aan te nemen dat naast de Opperhof ook al een Nederhof gepland was, welke laatste echter door de ligging van de eerder genoemde zandrug zo ongunstig kwam te liggen dat de Witte Toren bij een eventuele aanval geen steun kon geven. Een nieuwe toren, tussen de twee gebouwencomplexen in, zou dit probleem kunnen oplossen. Daar de uitgekozen plek echter zeer diep bleek te zijn, werden de burgers van Culemborg gemobiliseerd om er puin en steenslag te storten. Opgravingen hebben inderdaad uitgewezen dat er ter plaatse op een diepte van 3,25 meter onder het huidige maaiveld veel puin ligt. Wanneer de Nederhof exact gebouwd is, heeft men tot op heden niet kunnen vaststellen. Waarschijnlijk is dat kort na de bouw van deze Ronde Toren geweest. De steenformaten geven te weinig houvast voor een scherpere datering, maar aardewerkvondsten uit het in 1510 gedempte deel van de tussengracht – waarover later – wijzen op een aanleg even na 1400.

De kosten van een en ander liepen natuurlijk enorm uit de hand, vooral gezien de afmetingen van de Ronde Toren: bijna 19 meter in doorsnede, muren van ca. 5 meter dik en een geschatte hoogte van ca. 20 meter. Er waren ook andere kosten, want Culemborg naderde met de ommuring en aanleg van de Nieuwstad haar voltooiing. Dit financiële probleem werd opgelost doordat Gerard akkoord ging met het verhogen van de Diefdijk tegen een aanzienlijke vergoeding. Aldus werd vermoedelijk in 1386 de Ronde Toren afgebouwd. Een toren zonder verbinding met het te verdedigen gedeelte is echter niet aannemelijk, en daarom heeft er vermoedelijk een houten ophaalbrug gelegen tussen de Ronde Toren en Opperhof. Hiervan zijn echter geen sporen aangetroffen.

Heer Gerard I werd opgevolgd door zijn zoon Hubert (1394-1422). De voltooiing van de Nederhof vond waarschijnlijk plaats tijdens diens regeerperiode. Deze Nederhof is gebouwd op een tweede lagere stroomrug en was met de Opperhof verbonden door middel van een vaste stenen brug en een ophaalbrug, met een totale lengte van zo’n 25 meter. In deze periode werd ook een uitbreiding gemaakt naast de Vierkante Toren aan de zuidzijde. Tevens werd de grote zaal verkleind door er een tussenmuurtje in te plaatsen. Onder Huberts broer Johan III

(1422-1452) en tijdens het bestuur van diens zoon Gerard II (1452-1480) hebben er geen aantoonbare bouwactiviteiten plaatsgevonden. De zoon van deze Gerard II, Jasper (1480-1504) was echter weer een bouwlustig man. Hij liet een uitbreiding uitvoeren aan de westzijde van de Opperhof, namelijk een uitbouw met twee traptorentjes en daartussen zalen. In totaal moet dit gebouw volgens latere afbeeldingen ca. vier verdiepingen hoog zijn geweest. Het werd afgewerkt met trapgevels. Nu kwam ook de aan de westzijde gelegen verbinding met de stad tot stand, 'die Lange Brugge'.

Toen Jasper in 1504 stierf, werd hij – bij gebrek aan een mannelijke nakomeling – opgevolgd door zijn dochter Elisabeth. Vrouwe Elisabeth was twee maal getrouwd, eerst met Jan van Luxemburg, en

Het kasteelcomplex, zoals afgebeeld op een kaart van Joan Blaeu uit 1649. Het kasteel moet in zijn glorie tijd een overweldigende indruk hebben gemaakt.

De Nederhof met geheel links de Witte Toren, gezien vanuit het zuidoosten. Tekening van Jan de Beijer uit 1750.

na diens dood in 1508 met Anthonie van Lalaing, een vertrouweling van keizer Karel V, die hem in 1522 benoemde tot zijn stadhouder in Holland, Zeeland en Friesland en in 1528 tevens tot stadhouder van Utrecht. Onder de heerschappij van Elisabeth en Anthonie werden de bouwactiviteiten aan het kasteel weer voortgezet. Zo werd rond 1510 de ruimte tussen de Witte Toren en de Ronde Toren volgestort met puin. De brug tussen Opperhof en Ronde Toren was nu verdwenen. Vervolgens werden er verbindingsmuren gemetseld tussen deze twee torens en het poortgebouw, dat vergroot werd. Ook werd er een waterput gegraven in het poortgebouw. Waarschijnlijk was in deze tijd de tussen-gracht tussen Nederhof en Opperhof al wat dichtgeslibd en had men

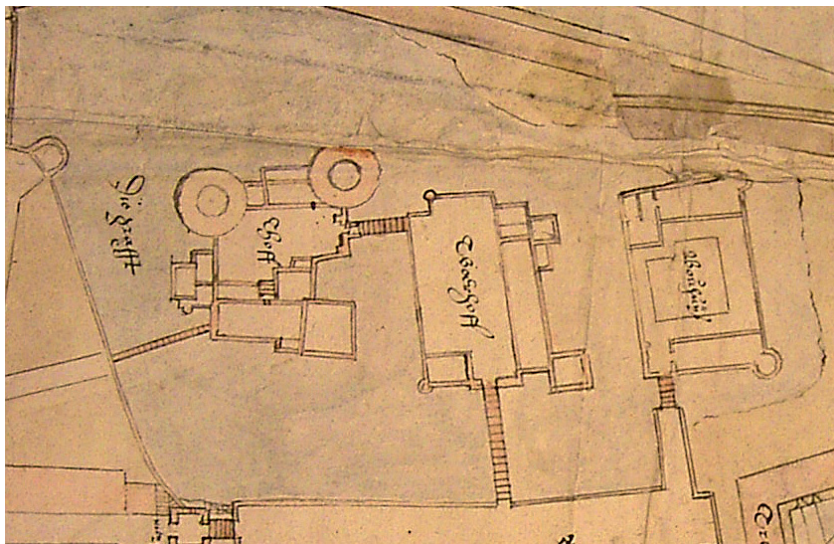
behoefte aan nog meer leefruimte. Daarom werd de gracht niet op diepte gebracht, maar ommuurd, zodat de Nederhof werd vergroot. De muur werd keurig in de richting van de aanwezige brugpeiler getrokken, waardoor de enigszins scheve stand ten opzichte van het geheel te verklaren is. In een latere periode tijdens het bewind van Elisabeth en Lalaing werd aan de westkant van de Opperhof de al eerder gebouwde uitbouw vergroot, waardoor er een grillige vorm ontstond. Daarbij werd dwars door de eerder aangebouwde noordelijke traptoren een fundament gezet door de middenmuur van deze aanbouw. Wellicht betrof het hier een keuken, gezien de tientallen aangetroffen mengkommen in de gracht onder het raam. Ook kwam er een uitbouw aan de noordoostelijke toren van de Nederhof. Gezien de hier aangetroffen gebruiksvoorwerpen van aardewerk en tin, heeft dit gebouw wellicht ook als keuken dienst gedaan. Hiermede zijn de bouwactiviteiten aan de buitenzijde beëindigd. Wel zijn op verschillende plaatsen aantoonbare restauraties aan de buitenmuren aangetroffen, die in de zeventiende eeuw werden uitgevoerd, vooral ter hoogte van de waterlijn. Op meerdere plaatsen is een 'schil' van een veel kleiner formaat steen dan de oorspronkelijke bouwsteen tegen de fundamenteën aangezet. Onderhoud was er dus wel degelijk en zal gedurende die vele bewogen jaren ook zeer nodig zijn geweest.

Elisabeth was de laatste telg uit het geslacht van de heren van Culemborg. Toen zij op 9 december 1555 stierf op het oude kasteel, werd zij opgevolgd door haar achterneef Floris I van Pallandt, kleinzoon

Elisabeth van Culemborg tussen haar beide echtgenoten Jan van Luxemburg en Anthonie van Lalaing.

Plattegrond van het kasteel uit ca. 1650, met van links naar rechts de Opperhof, de Nederhof en het Bouwhuis.

van haar zuster Anna, die de eerste graaf van Culemborg werd. Enkele weken tevoren, op 21 oktober 1555, had keizer Karel v de heerlijkheid Culemborg namelijk verheven tot een graafschap.

Graaf Floris I, die sympathiseerde met het protestantisme, liet in 1566 in het washuis op de Nederhof de eerste hervormde kerkdienst in ons land houden. Toen de hertog van Alva in het daaropvolgende jaar door de Spaanse koning Filips II met een leger naar de Noordelijke Nederlanden werd gestuurd, achtte Floris het dan ook verstandig om de wijk te nemen naar zijn Duitse gebieden. Tussen 1572 en 1576 was het kasteel van Culemborg bezet door Spaanse soldaten. Deze bezetting heeft het kasteel zeker geen goed gedaan, maar graaf Floris I liet het complex na zijn terugkomst in 1577 weer opknappen. Zijn zoon en opvolger Floris II van Pallandt stierf in 1639 zonder kinderen na te laten, zodat het graafschap Culemborg overging op het Duitse geslacht Van Waldeck-Pyrmont.

De inkwartiering van Franse soldaten tijdens de jaren 1672-1673 leidde de definitieve ondergang van het kasteel in. Bij de terugkeer van graaf George Frederik van Waldeck naar Culemborg bleek het dusdanig te zijn gehavend dat herstel niet meer zinvol werd geacht. Het grafelijke gezin vestigde zich nu op het Nieuwe Hof op de hoek van de Everwijnstraat en Herenstraat. Van het kasteel had de Nederhof nog de minste schade opgelopen, en de Raad- en Rekenkamer en de Leenkamer konden er gehuisvest blijven. De hoofdburcht op de Opperhof stond echter leeg, en verviel hoe langer hoe meer.

Als gevolg van het wanbeleid van de graven van Waldeck-Pyrmont was het eens zo rijke Culemborg aan de bedelstaf geraakt. Hertog

*Rechterpagina:
Ingezonden brief van J.L.
Wiggelinkhuizen aan
B&W van Culemborg,
waarin hij pleit voor
opheffing van het bouw-
verbod op de kasteeltuin.*

J.L.Wiggelinkhuizen
Havendijk 10
Culemborg

Culemborg, 4 December 1946.

Aan Burgemeester en Wethouders
der gemeente Culemborg.

Edelachtbare Heeren,

Nu de mogelijkheid nog bestaat om kleine correcties in het Uitbreidingsplan aan te brengen, zou ik het volgende onder uw aandacht willen brengen en vragen.

Onder vigueur van het vorige Uitbreidingsplan kon in de aan mij in eigendom zijnde Kasteeltuin aan het Voorburg slechts een huis gebouwd worden, en n.i.terecht. Van die mogelijkheid werd door mij dan ook gebruik gemaakt, door Architect Ausems een plan te doen ontwerpen voor een huis, in stijl met de omgeving. Op dit plan werd de goedkeuring verkregen, zoodat met den bouw kon worden begonnen. De aannemer had reeds ingeschreven, doch tengevolge van het uitbreken van den oorlog en de gevolgde duitsche bezetting is er van bouwen niets meer gekomen.

Thans evenwel, nu langzamerhand de omstandigheden gunstiger worden om weer te bouwen, is mij gebleken, dat er inmiddels een bouwverbod gelegd is op bovengenoemd stuk grond. Dit komt mij tamelijk onbegrijpelijk voor, temeer daar het een geheel afgesloten terrein is, dat dus nooit als wandelpark voor het publiek zal kunnen dienen. Mogelijk heeft de overweging gegolden, dat een huis die omgeving zou ontciëren, doch dan moge ik opmerken, dat een stijlvol huis, verscholen tusschen de boomen, op grooten afstand van het Voorburg, eerder een cieraad dan ontciëring zal zijn.

U zult mij waarschijnlijk tegenwerpen, dat ik eerder mijn bezwaren had moeten indienen. Inderdaad, het is een verzuim. Maar dan moge ik ook uiting geven aan mijn verbazing en schrik, toen ik bemerkte, dat op deze Kasteeltuin een bouwverbod gelegd was, waarvoor in 1939 nog de vergunning werd gegeven om een huis te bouwen, en dat er nu reeds had kunnen staan. In het vertrouwen, dat hierin geen verandering zou worden aangebracht, werd door mij eertijds geen onderzoek ingesteld.

Daarom zou ik u nu vriendelijk willen verzoeken deze kleine correctie aan den Raad voor te stellen, dat het bouwverbod op bovengenoemde tuin worde opgeheven, en de mogelijkheid geopend wordt tot het bouwen van een huis.

Onnoodig te zeggen, dat speculatieve bedoelingen niet in het spel zijn, daar deze tuin reeds meer dan honderd jaar familiebezit is en, naar ik hoop, ook zal blijven.

Voor uw medewerking zeg ik u bij voorbaat hartelijk dank!

Hoogachtend,
Uw dw dr.

Het theehuis in de kasteeltuin anno 2009, met op de voorgrond het door Marianne Neve vervaardigde beeld van vrouwe Elisabeth. Het standbeeld werd onthuld op 9 december 1999, precies 444 jaar na het overlijden van Elisabeth.

Ernst Frederik van Saksen-Hildburghausen, die het graafschap Culemborg van zijn tante had geërfd, verkocht het daarom in 1720 aan de Staten van het Kwartier van Nijmegen, die de hoofdburcht in 1735 grotendeels lieten afbreken. De stenen werden afgevoerd voor herstel van de Zuiderzeedijk bij Muiden en de stadsmuren van Culemborg. Alleen de Witte Toren bleef nog enkele decennia staan op de Opperhof, als laatste herinnering aan de roemrijke tijd van het kasteel en zijn bewoners. In 1764 wordt gesproken over de slechte staat van deze toren, in 1767 blijkt hij met de omliggende tuin te zijn uitgegeven aan de weduwe Van Groin. Niet lang hierna echter viel ook dit trotse restant onder

de slopershamer, want op een plattegrond uit de jaren 1789-1793 komt de Witte Toren niet meer voor. In 1812 werd de Nederhof eveneens afgebroken, waarna ook dit terrein in gebruik is genomen als moestuin.

Een van de eerste negentiende-eeuwse eigenaren van een deel van het kasteelterrein was de familie Merkens. In 1846 verkocht deze familie haar grond aan ds. W.B. Barends, die de nog bestaande theekoepel op de Opperhof liet bouwen. Na het overlijden van de predikant wisselde zijn stuk tuin nog enige malen van eigenaar. Rond 1907 kwam het stuk grond met de theekoepel in handen van J.K. van den Abeelen, en na diens dood in 1938 van J.L. Wiggelinkhuizen. De overige percelen op de Opperhof en Nederhof waren toen al in het bezit van Wiggelinkhuizen, en dus kon hij zich nu de eigenaar van de hele ‘kasteeltuin’ noemen. Van het voornemen van Wiggelinkhuizen om op het terrein een villa te bouwen, kwam mede door de oorlogsomstandigheden echter niets terecht. In 1973 erfde zijn zoon mr. J.E. Wiggelinkhuizen de familiebezittingen op de kasteeltuin, die ze in 1982 verkocht aan de gemeente Culemborg.

Het gebied ten oosten van de huidige kasteeltuin – waar eens de grafelijke stallen, vervolgens een jeneverstokerij en tot 1812 de Culemborgse geweerfabriek gevestigd waren – kreeg andere eigenaren en bestemmingen. Rond 1890 stonden hier enkele petroleumloodsen, een barak voor besmettelijke ziekten en ook was er een gemeentekwekerij. In 1907 werd dit perceel aangekocht door de sigarenfabrikant W.B. Dresselhuijs, die er de villa Casa Blanca liet bouwen. Nadat dit witte landhuis vanaf 1958 dienst had gedaan als kantoor van het polderdistrict *Lek en Linge* en als horecagelegenheid, heeft het sinds 2000 weer een woonbestemming.

De opgravingen op het kasteelterrein

Al in de jaren 1943-1944 werd er gegraven op het terrein van het voormalige kasteel Culemborg. Deze eerste opgraving stond onder leiding van de jonge archeoloog J.G.N. Renaud, die net in de zomer van 1943 een onderzoek in het Culemborgse Veld had afgerond. Daar – op het zogeheten ‘kerkhof van Paveijen’ – werden bij die gelegenheid de sporen van een tufstenen zaalkerkje uit de twaalfde eeuw getraceerd. Mr. P.J.W. Beltjes wist Renaud vervolgens te interesseren voor het Culemborgse kasteelterrein, gelegen aan de oostzijde van de oude stadskern.

Graven met de schep (1943-1981)

Enige decennia later schreef Beltjes naar aanleiding van dit eerste onderzoek: ‘Het omgrachte kasteelterrein is vanaf het Voorburg nog duidelijk te herkennen. Met zwaar geboomte – waaronder een theekoepel uit 1846 schuilgaat –, verder een moestuin en een boomgaard. De eigenaar, Mr. J. E. Wiggelinkhuizen waakt voor het behoud van deze historische plaats, waar in de bodem nog zware funderingen van het verdwenen slot liggen. Dit bleek bij een onderzoek dat - zover het geboomte zulks toeliet - Renaud ruim dertig jaar geleden daar heeft kunnen vaststellen’.

Bij deze opgraving in de ‘tuin van Wiggelinkhuizen’ werd destijds een gedeelte van de fundamente van het Opperhof blootgelegd, dus van het woongedeelte van het voormalige kasteel. Uit de notulen van het Oudheidkundig Genootschap Voet van Oudheusden blijkt dat al in maart 1944 in de groene fruitschuur op het voormalige kasteelterrein een eerste kleine tentoonstelling werd gehouden. De opgravingsleuf, met een oppervlakte van ca. 8 x 10 meter, was met behulp van een pomp van een brandspuit drooggepompt door de firma Kronenburg en de funderingen waren schoon geschrobd. In deze sleuf was onder meer een beerput aangetroffen, waarop destijds twee secreten hadden geloosd. In die put was ‘van alles’ terechtgekomen: veel aardewerk, alsmede houten kommen en borden (teljoren), kinderspeelgoed, een

blaker en een zwaard. Met 'enz., enz.' maakt de notulist ons niet veel wijzer, maar ongetwijfeld werden er nog vele scherven en fragmentarische voorwerpen geborgen. Bij die expositie – waarvan de organisatie in handen was van de heren/gravers J.E. Wiggelinkhuizen, P.J.W. Beltjes en Th. Ausems – waren maar liefst 80 leden aanwezig, die in drie groepen werden 'voorgelicht en gegidst'. Ondanks de aanwezigheid van Duits luchtafweergeschut bij het naastgelegen 'Casa Blanca', de villa van de familie W. B. Dresselhuys, deden zich geen incidenten voor.

Op 18 februari 1946 vond in hotel Vulto aan de Markt de eerste naoorlogse ledenvergadering van 'Voet' plaats. Op de agenda stond een lezing met lichtbeelden over oud aardewerk, te geven door (hoe kon het ook anders) J.G.N. Renaud van de Rijksdienst voor Monumentenzorg. De voorzitter Mr. L. Sillevius opende de vergadering. Eindelijk weer wat activiteit na dat laatste oorlogsjaar van 1945. Excuus, er was geen verwarmde zaal te huur! De voorzitter memoreerde dat de oudheidkamer enkele aanwinsten rijker was geworden, waarmee hij doelde op het oude aardewerk uit de kasteeltuin.

Het kasteel vanaf de noordzijde. Kleurenlitho van C.W. Mieling uit ca. 1850 naar een zeventiende-eeuwse tekening van Roelant Roghman.

Pas veel later werd op de zolder van het Museum Elisabeth Weeshuis een doos teruggevonden met scherven, waarvan de afkomst aanvankelijk onduidelijk was. Pas in 1993 kwam vast te staan dat deze zestiende en zeventiende-eeuwse scherven afkomstig waren uit de opgraving van 1943/44. Er werden namelijk aaneensluitende scherven aangetroffen, zoals van een mosterdpotje met geblauid tینگlazuur en zogeheten *Estremoz* aardewerk met ingelegde steentjes, afkomstig uit Portugal. Eveneens in de jaren negentig dook nog wat aardewerk uit de boedel Wiggelinkhuizen op, waaronder drie steengoed spinpotjes, een kamerpot en een blaker. Een aantal vondsten is echter nog steeds zoek, zoals de destijds gevonden speelgoedfragmenten en het wel zeer tot de verbeelding sprekende zwaard...

Vanaf 1972 werd er opnieuw gegraven op het kasteelterrein, ditmaal door enkele enthousiaste personen onder leiding van de heer Frans Landzaat uit Schalkwijk. Daarbij werd het reusachtige fundament van de Ronde Toren deels blootgelegd, dat ca. 90 cm onder het maai-veld lag. Een flinke klus, zonder graafmachine: gewoon handmatig scheppen in de weerbarstige klei. Een 8 mm filmpje uit die tijd getuigt daarvan. In het hart van de toren werd een put van twee meter diep gegraven, die wat puinresten en enkele veertiende-eeuwse steengoedfragmenten uit Siegburg opleverde. De muurdikte van de Ronde Toren was opmerkelijk: 4,90 m! De buitendiameter bedroeg maar liefst ca. 19 meter.

Via een advertentie waarin gravers gevraagd werden, kwam de heer Aad Alink, die pas in Culemborg was komen wonen, in contact met

Voor het begin van de officiële opgraving was het kasteelterrein in gebruik als boomgaard.

de Schalkwijkers. Overigens hadden zich slechts enkele nieuwe ‘kasteelgravers’ aangemeld. Niet snel daarna echter werd, na enige onmin met de eigenaar van de tuin, de Schalkwijkers de toegang ontzegd. Alleen de aanwezigheid van Alink werd nog op prijs gesteld. Hij kreeg als ‘amateur-archeoloog in de dop’ toestemming om verder te zoeken naar de fundamenten van kasteel Culemborg. Vaak in zijn eentje ging hij vanaf 1973 verder met het maken van proefsleufjes, waarbij hij af en toe werd geholpen door Martin van de Bovenkamp, die ook goedgekeurd was door de eigenaar. Afspraak was wel dat elk op een zaterdag gemaakt sleufje ook weer dezelfde dag dichtgegooid moest worden. Dat schoot natuurlijk niet echt op.

Na een paar jaar waren er enkele fundamenten van de Opperhof ingetekend, en was er wat achttiende-eeuws aardewerk geborgen uit ophogingslagen. Deze vondsten waren echter niet afkomstig uit de kasteelperiode, maar dateerden uit de periode na de sloop van de Opperhof in 1735. Zonder graafmachine en voldoende mankracht zou het kasteel Culemborg voorlopig niet in beeld komen. Een grootschalige aanpak was echt nodig.

Toen de kasteeltuin in 1982 werd aangekocht door de gemeente Culemborg, stapte Alink naar de toenmalige burgemeester M. Jager en wethouder J. Koedam met een plan van aanpak. Ook de Rijksdienst van Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) werd bij het overleg be-

De vrijwilligers van de SKC aan de koffie.

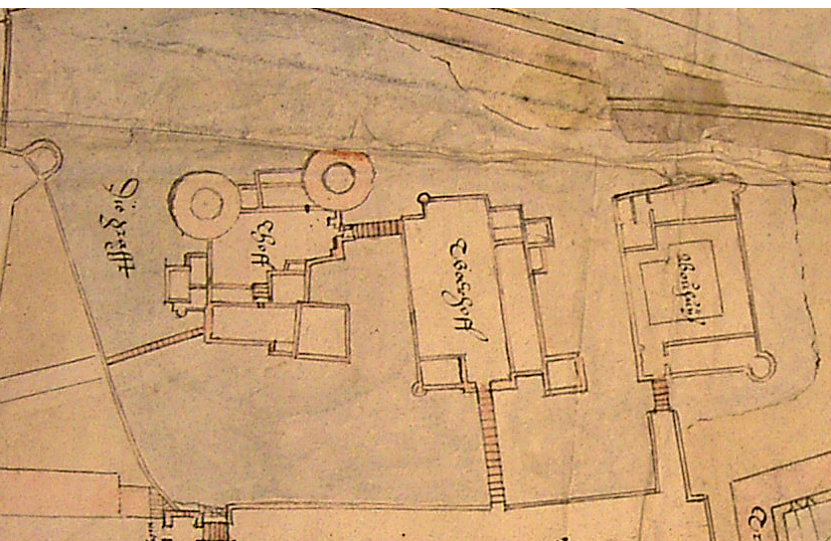
trokken. De kleinschalige onderzoeken uit de zeventiger jaren waren namelijk niet aangemeld bij deze instantie, en daarmee in feite illegaal! Een eventueel nieuw, professioneel archeologisch onderzoek kon alleen plaatsvinden binnen de bestaande wetgeving onder supervisie van de ROB. Intussen had het kasteelterrein – de Opper- en Nederhof – een beschermde status gekregen en werd daarom niet meer bedreigd door huizenbouw of wegenaanleg. (Om onbegrijpelijke redenen was het derde gedeelte van het voormalige kasteelcomplex, de stallen (het Bouwhuys) overigens buiten die beschermde status gehouden). Het idee om van deze historische plek een stadstuin te maken, sprak het college van B&W wel aan. Ook de provinciaal archeoloog drs. R. S. Hulst stelde zich positief op bij de eerste besprekingen. Bijgevolg werd in 1985 ten overstaan van notaris Verhoeks de *Stichting Kasteeltuin Culemborg* (SKC) opgericht. Het aantal vrijwilligers dat zich aanmeldde, was hoopgevend.

De besprekingen met de gemeente en de heer Hulst, namens de ROB, kwamen nu in een afrondende fase. Wel diende er nog toestemming te komen voor het verrichten van de opgraving en het inrichten van een wandelpark op en rond de fundamenteën van het kasteel van Culemborg. Daarbij gold als voorwaarde dat de resten van het kasteel niet zouden worden aangetast, en dat het lokaliseren van de fundamenteën onder supervisie van de ROB diende te geschieden. Het onderzoek zelf zou worden geleid door de archeoloog drs. A. van Geffen, daarbij geassisteerd door enkele amateurarcheologen van de Archeologische Werkgemeenschap Nederland (AWN). De gemeente Culemborg stelde 50.000 gulden beschikbaar voor lopende kosten tijdens de opgraving, alsmede gereedschap, een motorpomp en de aanschaf van een lichte graafmachine. Voor dit hele project was een vergunning vereist als bedoeld in artikel 14, lid 2 van de Monumentenwet. Die aanvraag ging naar de staatssecretaris van WVC, met als toelichting dat het voor het inrichten van dit historische stadspark noodzakelijk was dat de fundamenteën werden getraceerd, en dat een opgraving derhalve gewenst was. Een positief advies van de provinciale archeoloog begeleidde dit schrijven.

In het voorjaar van 1987 kon de SKC het glas heffen. De ministeriële goedkeuring was binnen. Het onderzoek naar kasteel Culemborg kon beginnen!

Het 'officiële' onderzoek

In 1988 startte het officiële archeologische onderzoek onder begeleiding van de ROB. Het te onderzoeken terrein had globaal een afmeting van 110 x 90 meter. Om het bodemarchief zoveel mogelijk ongestoord

te laten, werd niet gekozen voor het afgraven volgens de ‘kaas-schaafmethode’, maar voor een meer voorzichtige benadering door middel van het graven van sleuven. Maar waar moest op zo’n immens terrein begonnen worden met graven? De afdeling West-Betuwe en Bommelerwaard van de AWN stelde hierop voor om een geo-elektrische weerstandsmeting¹ te doen. Gezien het feit dat op de Nederhof geen opstallen aanwezig waren, kwam dit gedeelte het eerst in aanmerking voor een dergelijk onderzoek. Dankzij dit onderzoek, dat werd uitgevoerd onder leiding van J. Bervaes, konden vervolgens de contouren van bijna het gehele poortgebouw aan de zuidzijde van de Nederhof worden teruggevonden. Nu was er een referentiepunt en dus kon de verdere opgraving, aan de hand van historisch kaartmateriaal en de talrijke afbeeldingen van het kasteel, gericht worden uitgevoerd.

Vanaf einde 1989 werd het archeologische onderzoek, onder leiding van J. Hoevenberg, voortgezet op de Opperhof. Om de plattegrond hiervan te kunnen vaststellen, werden met behulp van een graafmachine diverse sleuven en werkputten op het terrein gegraven. Op deze wijze kon in grote lijnen de omvang van het eigenlijke kasteel worden vastgesteld en gedocumenteerd. Dit onderzoek is echter bewust beperkt van omvang geweest, opdat de originele context zoveel mogelijk bewaard bleef voor toekomstige onderzoekers.

Links:

In 1990 bracht prof. dr. Jaap Renaud een bezoek aan de opgraving.

Rechts:

Archeologisch onderzoek door de SKC in de Witte Toren.

NOOT

- 1 Een onderzoekstechniek waarmee vanaf het maaiveld de weerstand van de ondergrond wordt gemeten op een niet destructieve wijze. Deze techniek wordt met name ingezet wanneer de ondergrond nauwkeurig in kaart moet worden gebracht om aanwezige archeologische structuren met een hoge weerstand vast te leggen.

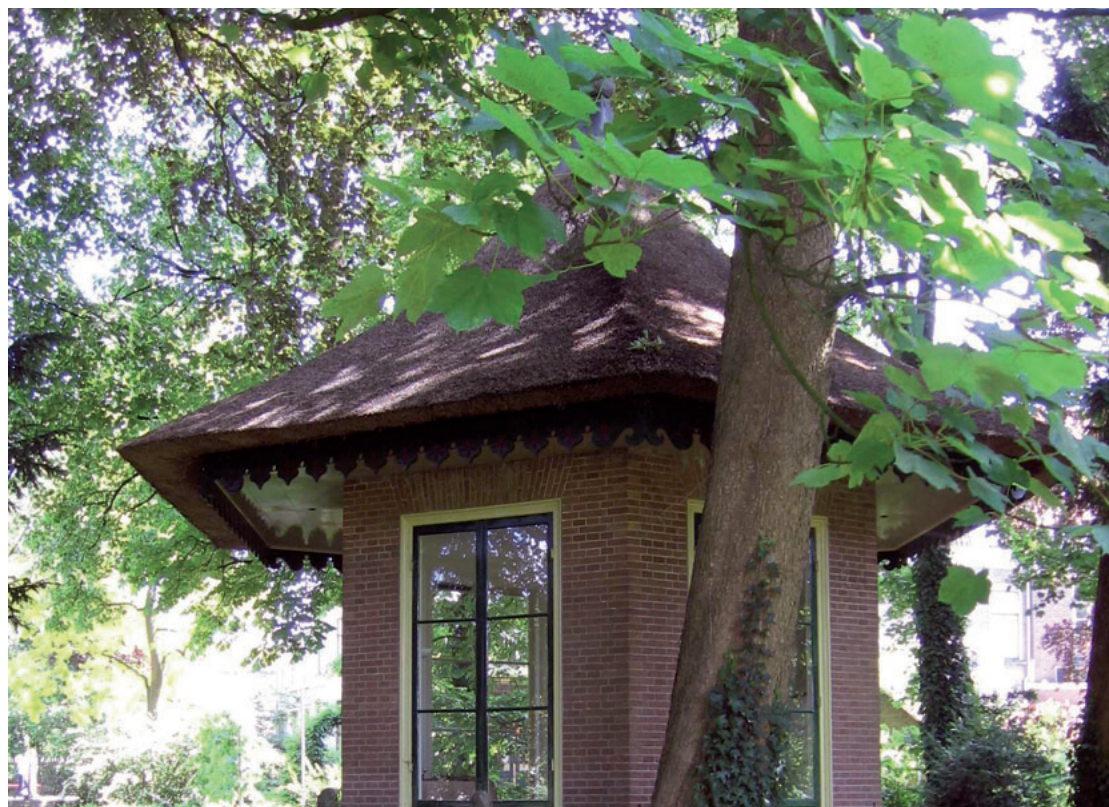
Het laatste archeologische onderzoek vond plaats in 2004, toen de grachten rondom het voormalige kasteel in opdracht van de gemeente Culemborg werden uitgebaggerd. Daarbij werd onder meer de aanzet van de brug tussen de Nederhof en het huidige Voorburg aangesneden. Ook kwamen in het opgebaggerde materiaal weer diverse vondsten aan het licht.

Vervolgonderzoeken

Tijdens het uitgraven van de fundamenteën van de Witte Toren waren op de bodem van de inpandige waterput enkele eikenhouten planken aangetroffen. Eén van deze planken zat gedeeltelijk onder de rondlopende torenmuur, en had dus blijkbaar gediend als fundering. Bij een dendrochronologische analyse door het bureau BAAC Archeologie in 2005 bleek dit hout afkomstig te zijn van een boom die in 1274 was gekapt, met een marge tussen 1268 en 1275! Afgezien van enkele kraslijnen en een klein gat, mogelijk voor een toognagel, waren er geen bewerkingsporen zichtbaar. Kennelijk was dit hout primair toegepast

De heringerichte Nederhof vanuit het oosten.

Foto van M. Bongaerts.

als fundering, wat erop zou duiden dat de Witte Toren omstreeks 1275 is gebouwd.

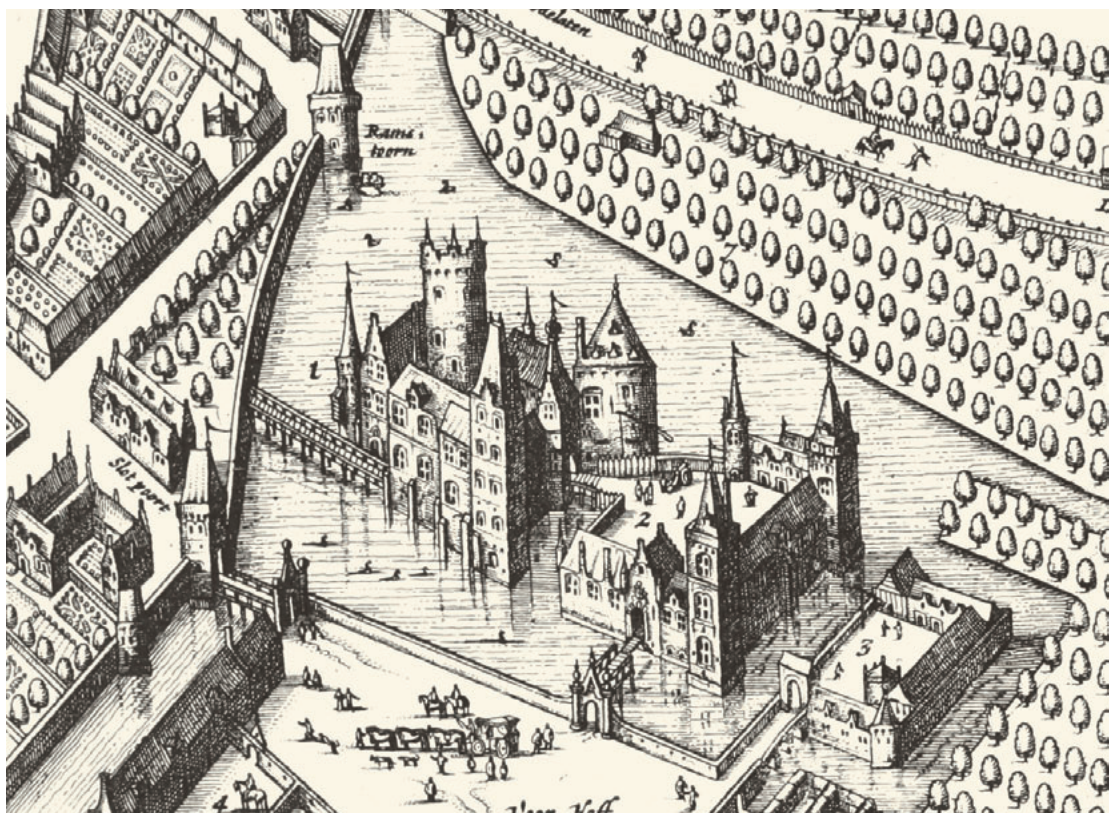
Eveneens opmerkelijk was de uitkomst van een onderzoek naar de kwaliteit van het drinkwater uit de middeleeuwse waterputten op de Opper- en Nederhof. Uit de door het milieulaboratorium *ALcontrol* genomen watermonsters bleek namelijk dat dit drinkwater van hoge kwaliteit was en zelfs vergelijkbaar met het huidige kraanwater! Deze uitslag is des te verrassender wanneer men bedenkt dat er destijds een geweerfabriek en een gemeentelijke opslagplaats van brandstoffen op het kasteelterrein hebben gestaan. Ook de lozingen van de fabrieken aan de Lange Meent op de slotgracht hebben kennelijk geen negatieve invloed gehad op de kwaliteit van het water.

Het onderkomen van de SKC, met daarachter de laatste bovengrondse restanten van het kasteel en museum de Groene Schuur.

Bijzondere vondsten in museum De Groene Schoor

*Museum De Groene
Schoor aan de Lange
Meent.*

Vele honderden mensen kwamen vanaf 1988 een kijkje nemen bij de opgravingen op het kasteelterrein. De sleuven lagen open, en soms waren de fundamenteën heel goed te zien, zo'n 40 tot 80 cm onder het huidige maaiveld. Vaak ook waren de fundamenteën echter zo diep afgebroken dat zij onder het grondwaterpeil lagen. Dan moest de pomp aan. Vanaf monumentendag 1990, toen een groot deel van de funda-

*De expositieruimte in
De Groene Schuur.*

menten van de Opperhof bloot lag, steeg de belangstelling met stip. Een publicatie in de Culemborgse Courant was daar zeker debet aan. Kasteel Culemborg stond weer op de kaart!

Toen in 1990 duidelijk werd dat de Witte Toren deels onder de groene fruitschuur doorliep, groeide bij de Stichting Kasteeltuin Culemborg al snel het idee om dat deel van de toren, tezamen met de vele bodemvondsten die in de loop der jaren op het kasteelterrein zijn gedaan, permanent zichtbaar te maken voor het publiek. Dit heeft uiteindelijk geleid tot de oprichting van het museum 'De Groene Schuur', dat gedurende de maanden april tot en met september elke zaterdag gratis toegankelijk is van 10 uur tot 16.00 uur. Op aanvraag kunnen groepen overigens ook doordeweeks een rondleiding krijgen op de kasteeltuin en in het museum. Ieder jaar heeft de tentoonstelling in het museum een ander thema, dat aansluit bij dat van Open Monumentendag. Dit is mogelijk omdat de skc kan kiezen uit een uitgebreide collectie opgegraven voorwerpen. Schoolklassen zijn ook regelmatig op de kasteeltuin te vinden in het kader van projecten over de Culemborgse geschiedenis. Deze projecten worden meestal georganiseerd in samenwerking met het Museum Elisabeth Weeshuis.

Fotobijlage

Kannen, kruiken en voorraadpotten uit de dertiende en veertiende eeuw, afkomstig uit de Witte Toren. Dit aardewerk behoort tot het oudste materiaal dat in het kasteel van Culemborg is gevonden.

Na een bezoek aan een bedevaartsoord namen middeleeuwse pelgrims vaak een insigne mee naar huis. Een bekend bedevaartsoord was de abdij van Ninove in Vlaanderen, waar een relik van de heilige paus Cornelius werd

bewaard. Op dit loodtinnen pelgrimsinsigne uit de vijftiende eeuw wordt Cornelius afgebeeld met een tiara op het hoofd, een kruisstaf in de ene hand en een hoorn in de andere. Naast de heilige is een pelgrim in gebed neergeknield.

Leisteen diende niet alleen als dakbedekking, maar ook als materiaal om op te schrijven of te tekenen of - zoals bij dit leisteenfragment - als speelbord voor het molenspel. Tussen de lijnen zijn diverse woorden gekrast, waarvan de betekenis nog niet duidelijk is.

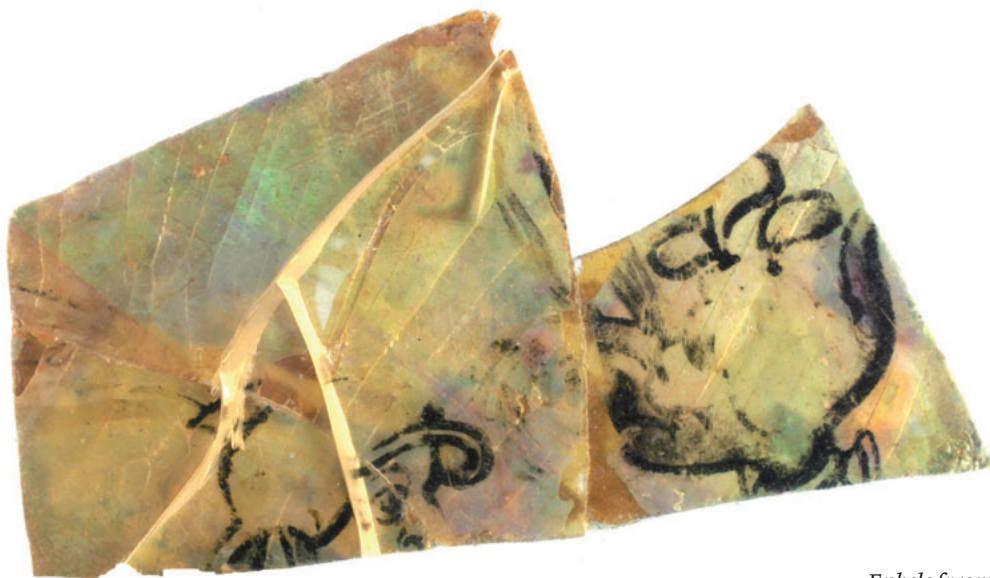
Drinkglazen van dit type worden door hun gelijkenis met een van zijn bladeren ontdane koolplant aangeduid als 'koolstronk'. Deze lage koolstronk met opvallende voetband dateert vermoedelijk uit de eerste helft van de zestiende eeuw en werd vervaardigd in Duitsland.

Spaarpotten in de vorm van een varken duiken voor het eerst op in de zestiende eeuw, en sindsdien zijn ze in grote aantallen vervaardigd. Bij archeologische opgravingen worden spaarvarkens dan ook met enige regelmaat aangetroffen. Dit exemplaar, dat dateert uit het derde kwart van de zestiende eeuw, werd gevonden in de Opperhof.

Een vrijwel complete houten luizekam met gezaagde grove en fijne tanden. Bij microscopisch onderzoek worden tussen de tanden van dergelijke kammen vaak nog resten van menselijke parasieten (mensenvlo en -luis) aangetroffen.

Enkele fragmenten gebrandschilderd glas uit de tweede helft van de zestiende eeuw. Het glas werd gevonden in de Opperhof en is waarschijnlijk afkomstig uit een glas-in-lood raam. Afgebeeld is een gehelmd soldaat, met rechts de rookpluim uit een mortier.

In 1991 werd in de slotgracht onder de privévertrekken van graaf Floris I deze unieke, uit twee delen bestaande 'monniksbeker' gevonden. Met dit aardewerk, dat vermoedelijk werd gebruikt om er drank uit te schenken, werd de spot gedreven met de rooms-katholieke geestelijkheid.

Een wandfragment van een Estremoz kommetje, dat bij de opgraving van 1943/1944 werd aangetroffen. Dit zeldzame aardewerk uit Portugal werd versierd met banden die waren bezet met kleine kiezelsteentjes.

Tot de meest opvallende vondsten uit het kasteel behoren deze drie vrijwel complete kachel- of haardtegels. Op de buitenste tegels zijn de wapens van Elisabeth van Culemborgen

haar tweede echtgenoot Anthonie van Lalaing aangebracht, de tegel in het midden is getooid met een minnestrik. De onderlijst van de tegels draagt de lijfspreuk van Anthonie: Nulle Plus.

Een grenadier was oorspronkelijk een soldaat die was gespecialiseerd in het gooien van handgranaten. De oudste handgranaten waren holle metalen bollen, die waren gevuld met kruid en moesten worden aangestoken met behulp van een lont. In 2004 werden in de gracht van het voormalige kasteel vier van dergelijke granaten gevonden. Mogelijk vormen zij een herinnering aan de bezetting door Franse troepen in de jaren 1672-1673.

Een achttiende-eeuwse schotel van Nederrijns aardewerk met slibversiering. Dit type aardewerk, dat werd geproduceerd in het gebied tussen Nijmegen, Krefeld en Roermond, behoorde tot de goedkopere keramiek en het wordt dan ook veelvuldig aangetroffen bij opgravingen.

IN DIT NUMMER

De bouwgeschiedenis van het kasteel Culemborg

De opgravingen op het kasteelterrein

Bijzondere vondsten in museum De Groene Schuur

Fotobijlage